

اهمیت تاریخ شفاهی در مستند سازی تاریخ هنری اماکن متبرکه آستان قدس رضوی

ابوالفضل حسن آبادی*

چکیده:

تاریخ شفاهی اهمیت زیادی در مستندسازی تجربیات کاری دارد خصوصاً در حرمینه هنر، چرا که بسیاری از ویژگی‌های کار هنری را نمی‌توان در قالب اسناد مکتوب به تصویر کشید. آرشیو تاریخ شفاهی مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی در بیش از یک دهه فعالیت خود توجه ویژه‌ای به آستان قدس رضوی و موضوعات مرتبط با آن داشته است. یکی از این مباحث که جایگاه ویژه‌ای در آستان قدس و علی‌الخصوص اماکن متبرکه دارد مسأله هنر و هنرمندان است. مجموعه اماکن متبرکه که حاصل کار علاقه‌مندان و ارادتمندان حضرت در دوره‌های مختلف تاریخی است، موخره‌ای بی‌نظیر از انواع هنرهای اسلامی است که نظیر آن را کمتر می‌توان پیدا نمود. در آرشیو تاریخ شفاهی پروژه‌ای برای هنرمندان مشهد و آستان قدس تعریف شده که در طی آن سعی می‌گردد تا با مصاحبه و مستندسازی میدانی ضمن ثبت اطلاعات شخصی آنها، تجربیات کاری‌شان نیز جهت نگهداری برای آیندگان به آرشیو سپرده شود. این پروژه که در چندسال گذشته ادامه پیدا کرده، تبدیل به یکی از منظم‌ترین برنامه‌های تاریخ شفاهی در ایران در زمینه مصاحبه با هنرمندان شده است. در ادامه، تعدادی از مصاحبه‌ها که با معماران قدیمی آستان قدس رضوی انجام شده مورد بررسی قرار می‌گیرد. اطلاعاتی که از داده‌های تاریخ شفاهی در این باره به دست آمده در جای دیگری ثبت نشده است و در نهایت از یک مصاحبه مطالبی به صورت گزینشی نقل می‌گردد.

* دکترای تاریخ محلی و مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی

پروژه تاریخ شفاهی هنرمندان آستان قدس رضوی

گزیده‌ای از مصاحبه با اکبر عباس نژاد

زمانی که شما وارد کارگاه کاشی‌پزی شدید، کارگاه دس کجا قرار داشت؟

زمانی که ما وارد کارگاه شدیم کارگاه کاشی‌پزی دس مدرسه میرزا جعفر بود که طلاب را اتر آن جا بیرون کرده بودند (سال ۱۳۲۲ ش.) ما هم رفتیم همان جا به شاگردی وارد کار شدیم.

در آن زمان چند نفر در کارگاه مشغول کار بودند؟

تقریباً سه کارگاه کاشی‌سازی وجود داشت، یکی هفت‌رنگ سازی بود، یکی همان استاد ما بود که کاشی جسمی درست می‌کرد، یکی هم احمد بلندی بود که او فوت کرده است - خدا بیامر خرش-، یعنی حاج یوسف هم فوت کرده، این سه تا کارگاه کاشی‌سازی در مدرسه میرزا جعفر بود. توی اتاق‌های مدرسه میرزا جعفر آسیاب دستی کار گذاشته بودند، رنگ‌ها را با دست می‌ساییدند کنار کوره‌ها هم آسیاب بود که سنگ سلیس را با آسیاب دستی می‌ساییدند و برای خشت استفاده می‌شد.

در مورد وسایل و ابزار که در کارگاه استفاده می‌شد

توضیحاتی بفرمایید؟

این مصالح که ما الآن کار می‌کنیم با آن مصالح هیچ فرقی نکرده چه اتر لحاظ سنگ، چه از لحاظ قلع، چه اتر لحاظ سریش، چه از لحاظ جوهر، آن نرمان تا الآن هیچ فرقی نکرده، تنها فرقی که کرده، آن زمان که سنگ چخماق می‌آوردند لاکرم بود با پتک بشکنند، با آسیاب دستی و به ضرب شانه این بنده‌های خدا بسایند، بعد ما بریزیم، خشک کنیم، بعد خشک شده را با بلور ساییده بسایند، خشک کنند، با گل مرخت‌شور مخلوط کنیم تا بشود این خشت جسمی، خُب کاری که الآن فرق کرده اتر دستگاه برقی استفاده می‌شود.

در مورد خاطرات خودتان اتر دوران شاگردی و علاقه

به کار بفرمایید؟

علاقه شرط اول موفقیت دس کار بود و هرکاری که استادکاران می‌گفتند، انجام می‌دادیم؛ مثلاً یادم میاد که استادم گفت: اکبر فردا شما اتر خانه‌تان بیا کوره، آتش کن آن زمان کنده ارس از کوه هزار مسجد می‌آوردند. کنده‌ها را می‌خواست بشکنند، یک چوب یک چوب، بشینی پای کوره، آتش کنی، هروقت هم زیر کوره پر می‌شد آتش با سیخ بکشی آب بزنی، گفتم: خیلی خُب. اینها کوره را که چیدند همه چیز آماده شد، به ما گفت فردا بیا آتش کن، گفتم: چشم. اینها که رفتند از دم دروازه عیدگاه که رد شدند به خانه نیامدم، گفتم من می‌روم امشب خودم

پروژه دس حال انجام در آرشو تاریخ شفاهی به لحاظ ماهیت اسلامی و ارتباط با یک مکان مذهبی حایز اهمیت است؛ زیرا آثار به جای مانده در حرم مطهر علاوه بر ارزش معماری، نگاه دینی و آرمانگرایانه نیز دارد که می‌تواند از راه تاریخ شفاهی منتقل گردد. شرح حال شیء یا بنا و معماری که به ساختن آن اقدام کرده داستانی است که روایت آن از طریق تاریخ شفاهی ممکن است. این پروژه می‌تواند نمونه‌ای کامل اتر به تصویر کشیدن تجربیات کاری هنرمندان و عشق و علاقه آنها به باارگاه حضرت رضا (علیه‌السلام) باشد که تجلی آن در آثار هنری ایشان به نمایش در آمده است.

مهم‌ترین ارزش‌های اطلاعاتی مصاحبه‌های هنری درباره آستان قدس عبارتند از:

- مستند سازی تاریخ معماری اماکن متبرکه آستان قدس در دوره معاصر

- اسامی معماران و کارگران در صد ساله اخیر

- ارایه تجربیات کاری در زمینه تخصصی مصاحبه شونده

- ارایه توضیحاتی درباره هنرهای به کار رفته در اماکن متبرکه

- معرفی ابزار و وسایل به کار گرفته شده معماری در گذشته

- نقش مذهب و اعتقادات مذهبی در ساخت و سازهای اماکن متبرکه

- ارایه اطلاعاتی درباره صاحب‌منصبان اداری و مرتبط با مصاحبه شونده‌گان

در مجموع در این پروژه حدود ۱۲۰ ساعت مصاحبه با ۳۶ نفر از هنرمندان آستان قدس رضوی در زمینه‌های مختلف مانند کاشی‌کاری، آیینه‌کاری، خطاطی، معماری و... انجام شده است.

در ادامه گزیده‌ای اتر مصاحبه با اکبر عباس نژاد، از کاشی‌کاران قدیمی آستان قدس به‌طور خلاصه آمده است. وی متولد سال ۱۳۰۶ ش. دس کرمان است که بعد از فوت مادر به همراه خانواده به مشهد مهاجرت نمود. از سال ۱۳۲۲ وارد فنون معماری آستان قدس گردیده، اتر محضر اساتید معماری از جمله آقایان خوشدست، آفرنده و دیشیدی استفاده نمود. عباس نژاد از معدود کاشی‌کاران باقی‌مانده از نسل قدیم در ایران است که هنر خود را بعد از بازنشستگی دس کارگاه قدیمی‌اش ادامه داد. وی در خارج نیز هنر خود را گسترش داده و در مالزی کارهای باارزشی را در زمینه کاشی‌کاری اسلامی انجام داده است (حسن آبادی، ۱۳۸۰).

نمایی از تعمیر گنبد حضرت در سال ۱۳۵۷ ش (محل نگهداری: مدیریت امور اسناد و مطبوعات، شماره ۲۵۴۶)

نمایی از کارگاه کاشی‌کاری شخصی اکبر عباس نژاد در سال ۱۳۸۲ ش (محل نگهداری: مدیریت امور اسناد و مطبوعات، شماره ۲۳۳۰)

و می گفتند این مال ۸۰۰ سال قبل امر این است. مال خود گنبد مطهر اول که کاشی کاری بوده - گنبد مطهر اول که طلا نبود، کاشی کاری بود. سقف آن هم کم طلا شد- ما نگاه کردیم گفتیم مال ۸۰۰ سال پیش از این است، خب این کاشی ها چطور این همه سال مانده؟ چون آن ها سعی و دقت می کردند تا کار دست تمیز داشته باشند.

تنهایی آتش کنم. آمدیم تا صبح دروازه عیدگاه در کارگاه این بنده خدا کنده ها را شکستیم و کوره را آتش کردیم. صبح هم رفتیم سرکار آستانه. وقتی رفتیم آستانه گفت: مگر شما نرفتید عیدگاه؟ گفتم: چرا حاج آقا دیشب رفتم، کوره آتش کردم، صبح هم از عیدگاه آمدم. همین آدم دست نرد پشت سر ما گفت، کسی که اسم ما را زنده کند تو هستی. خدا بیامرز دش.

استاد شکر الله خوشدست به همراه تعدادی از معماران برجسته آستان قدس رضوی در کارگاه کاشی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۳۴ ش.
(محل نگهداری: مدیریت امور اسناد و مطبوعات، شماره ۲۵۸۰۸)

در مورد برخی از افرادی که در آستان قدس معمار بودند یا دستی در این کار داشتند مانند حاج صادق معمار، در مورد خود آقای معمار، از کدام شهر بودند؟ در مورد خصوصیات اخلاقی اگر با ایشان در ارتباط بودید و کارهایی که در حرم انجام دادند توضیحاتی بفرمایید.

حاج صادق کارهایی در حرم انجام داد مثلاً در همین دارالولایه، که حالا نقشه اش را مهندس ها کشیدند، کارهای کلی اش دست حاج صادق بود، به خاطر هنرش، از لحاظ اینها کلش دست او بوده، کارهای داخل حرم آن زمان دست آقای خوشدست بود، معمار داماد حاج حبیب کاشی بود و اصلیتش کاشی بود، استاد شکرالله را می دانم، دوم اصلیتش مال آنجا بود، داماد حاج حبیب خدا بیامرز بود کارهای داخل حرم آن زمان دست خوشدست و حاج حبیب و اینها بود.

کارگاه کاشی کاری واقع در ضلع جنوبی صحن نو (آزادی فعلی)
(محل نگهداری: مدیریت امور اسناد و مطبوعات، شماره ۲۵۸۷۶)

به عنوان کسی که مدت زیادی را با کاشی و کاشی کاری گذرانید در مورد اهمیت کاشی در گذشته و حال، توضیحاتی بفرمایید؟

کلیت کاشی سازی در آن زمان و الآن از زمین تا آسمان فرق می کند. آن زمان که ما کار می کردیم یک قران می انداختیم تو آخور گل، می گفتیم هر کس این یک قران را پیدا کرد مال خودش، این قدر هم به آن می دهم. از بس این گل را لگد می کردند، می رساندند. همان طور که گفتم، یک مقدار سنگ سیاه را سنگ کوب می گویند و می داد، می گفتیم جدا کن آقا جان! این جسم را با دست می ساییدند با سنگ آسیا به صورت نرم. همه چیز فرق می کرد چه امر لحاظ خشت و شنش و چه از لحاظ خشت زدن آن، چه از لحاظ کوره آتش کردنش، زمین با آسمان تا الآن فرق دارد. آن زمان که بچه بودیم یا وقتی خودم کاشی می پختم، در صحن حرم هر جا که شما می گویند، دست می زنیم روی آن می گویم این کاشی مربوط به زمانی است که من خودم پختم. گذشته تا الآن، زمین تا آسمان فرق دارد. برای اینکه آن زمان سعی می کردند از روی عقیده ای که داشتند و از روی دیانتی که داشتند، جنسی را که می پزند خوب باشد. حالا متأسفانه یا به کثرات می دهند یا می گویند تو باید حتماً این قدر خشت بزنی، این قدر خشت بشویی یا این کار را بکنی. ۳۰ سال که من این کار را بکنم حُب سعی اول را که دیگر نمی کنم. این است که فرق اول تا الآن از زمین تا آسمان است. در گنبد مطهر را که خراب می کردند، زمان مهندس شهرستانی، کاشی در آورده بودند

شکرالله خوشدست به همراه گروهی از معماران آستان قدس رضوی در حال تعمیر و بازسازی ایوان عباسی
(محل نگهداری: مدیریت امور اسناد و مطبوعات، شماره ۲۵۷۷۴)